

## EKONOMİK KALKINMA AÇISINDAN TÜRKİYE'DE TARIMSAL İŞLETME TİPİ SEÇİMİ

Yrd.Doç.Dr.Zeki SEZER (\*)

### I. YAYGIN İŞLETME TİPİ SEÇİMİNİ GEREKTİREN SORUNLAR :

Toprak dağılımındaki dengesizliklerin bir çok ekonomik, sosyal ve siyasal problemlere yol açtığı deneylerle tesbit edilmiş bir gerçektir. Üreticilerin büyük bir kesiminin kendi kişiliğini geliştirip vesayetten kurtulmaları, ekonomik kalkınmaya aktif bir şekilde katılmaları ve üretim faktörlerinin tam kullanımının sağlanabilmesi bu sorunların çözümüyle yakından ilgilidir.

Tarımsal gelir dağılımındaki dengesizliklerin temel nedeni rasyonel olmayan bir toprak dağılımıdır. Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin bir çoğunda ve kırsal kesimlerde aşırı yoksullukla girişimci anlayıştan ve yatırımcı ruhtan uzak bir zenginliğin yan yana yaşadığı sıkça görülen bir takım görüntülerdir.

Gelir dağılımındaki eşitsizlikler sosyal sorunlarla beraber ekonomik sorunlara da neden olurlar. Şöyle ki tarım sektörünün büyük çoğunluğunun elde ettiği yetersiz gelirler yöresel endüstriler için sınırlı bir pazar ve kararlı olmaktan uzak bir müşteri potansiyeli, kısacası yetersiz bir talep demektir. Yüksek gelirler elde eden büyük toprak sahipleri çoğu kez ithal edilen lüks mallara yönelmekte, çoğunluğu oluşturan kesim ise en acil ihtiyaçlarını ancak karşılayabilmektedirler. Bu da ileride endüstrinin gelişmesini uyaracak olan tüketimin sınırlı kalmasına neden olmakta, sonuç olarak da ulusal endüstri yavaş ve durgun olan gelişme sürecinden kurtulamamaktadır.

Ayrıca çağdaş olmayan üretim düzenleri geliştirilmiş yöntemlerin uygulanmasına engel oldukları gibi köylü ve ailesine onurlu bir hayat düzeyi sağlamak yönünden de

yetersiz kalmaktadırlar. Bu düzenlerde köylülerin etkin bir tasarruf, dolayısıyla yatırım şansları yoktur. Entansif tarıma yönelmek konusunda fazla istekli değildirler. Çünkü kararlı ve güvenli olmayan bir üretim düzeni köylüyü, topraklarını daha verimli hale getirmede ve daha yoğun bir üretim tarzı uygulamada teşvik edici olamamaktadır. O halde köylü ailelerinin çoğunluğu için pazar ekonomisinin dışında kalmak ve öztüketime dayalı olan kapalı bir ekonominin kısır döngüsünde yaşamak sürekli bir sorun olarak devam etmektedir.

Büyük mülklere gelince, bunlar da yetersiz değerlendirme, kapital yetersizliği ve entansif yöntemlerine uygun uygulama noksanlıkları bakımından yeniliklere ve teknik ilerlemelere karşı birer engel oluşturabilirler(1).

Tarımda meliorasyonla ilgili yatırımları engelleyen bir başka etken de kadastro kayıtlarının yokluğundan veya yetersizliğinden kaynaklanmaktadır. Toprak üzerindeki haklarda, özellikle toprak mülkiyetindeki belirsizlikler uzun vadeli kredi teminini zorlaştırmakta, dolayısıyla alt yapıyı ıslah edici uzun vadeli yatırımlar oldukça sınırlı kalmaktadır.

Ayrıca miras hakkının kullanılmasında yaşayabilir bir işletme biriminin korunmasıyla ilgili sınırlandırmaların uygulanmaması işletmelerin giderek küçülmelerine ve çoğu kez birbirinden uzak parseller halinde bölünmelerine yol açmıştır. Bazı gelenekler, gelirlerin düşüklüğü ve genel yoksulluğun yol açtığı zorunlu borçlanmalar ve borç yükümlülüğünün yerine getirilememesi de işletmelerin küçülmesinde önemli rol oynarlar. Çünkü bu borçlanmalar sonunda çiftçiler zaman zaman arazilerinin bir kısmını veya tümünü kaybedebilmektedirler.

Yukarıda sıralanan sorunların baskıları gelişen bir ülke olan Türkiye'de de halen güncelliğini korumaktadır. Yayınlık, süreklilik ve şiddetleri bakımından farklılıklar gösterebilir bile tarımsal niteliğini korumakta olan ülkemizde bugün aynı sorunlarla karşı karşıyadır. Tarım sektöründe modern yöntemlerin uygulanmasına elverişli olmayan ve aşırı derecede parsellere bölünmüş küçük işletmelerin çoğunlukta olması sürekli zaman kaybına ve işgücünün eksik istihdamına sebep olmaktadır.

Büyük mülklerin çok küçük bir azınlığı ancak girişim

haline dönüşebilmiş, diğerlerinde ise kaynaklardan tam ve rasyonel kullanım düzeyinin hayli altında faydalanılmaktadır. Üstelik sayıları giderek azalsa bile, bazı yörelerde, tarihi bir döneme damgasını vurmuş olan feodal ilişkilere benzer davranışları sürdüren büyük toprak sahipliği tüm gelenekleriyle yaşamaktadır. Bu türden büyük mülk sahiplerinin önemli bir kesimi şehirlerde yaşamayı ve sürekli rantıye kalmayı yeğlemekte ve üretime aktif bir şekilde katılmamaktadırlar. 1950'lerden başlayarak günümüze kadar süregelen ve tarımsal faaliyetin ıslahını amaçlayan politikalara rağmen girişimciliğe dönüşemeyen bu mülk sahipleri ortakçıların veya yarıcılarının genellikle düşük olan gelirlerini paylaşmakla yetinmektedirler.

Ortakçılık veya yarıcılıkla geçimlerini sağlayanlar ekonomik açıdan durgun ve sosyal bakımdan yeniliklere olanak tanımayan bir hayat düzeyini sürdürmek durumundadırlar. Edinebildikleri mikro üniteler üzerinde üretim faaliyetlerini sürdürürler. Sağlayabildikleri gelirler de geçimlik gelir düzeyindedir. Şu halde rantıye kalmakta direnen büyük mülk sahipleri büyük işletmelerin avantajlarından yararlanmak yerine dolaylı yoldan geçimlik küçük işletmelerin yaygınlaşmasına katkıda bulunmaktadırlar.

Ortakçıların geçimlik düzeydeki gelirlerini mülk sahipleriyle paylaşma olayı da tarımsal gelirlerin ve dolayısıyla yatırımların yetersizliklerinin nedenlerinden biridir.

Şu halde gerek mikro üretim birimleri gerekse girişilemeyen büyük mülkler bakımından tarım kesiminde yeni düzenlemelere gitmek kaçınılmaz bir zorunluluk haline gelmiştir. Çeşitli ülkelerdeki uygulamalarda toprak veya tarım reformu şeklinde geliştirilen bu tür yeniden düzenlemelerde en önemli konu ülke koşullarına uygun olan ve yaygınlaştırılması amaçlanan işletme tipinin tesbitidir.

İşletme tipinin tesbitinde ideolojik davranışlardan arınmak ve objektif bir seçim yapabilmek için konu hem makroekonomik hem de mikroekonomik göstergelerin ışığında ele alınmalıdır. Yani seçilecek işletme tipi ülke kaynaklarının optimum kullanımının gerçekleştirilmesi, tarımsal gelirlerin artırılmasını, gelir dağılımının adilleştirilmesini ve çiftçilerin sosyal ve kültürel

düzeylerinin yükseltilmesini birlikte sağlayabilen bir işletme türü olmalıdır. Burada farklı işletme türleri ve bu hedefler açısından ele alınıp incelenecektir.

## **II. TÜRKİYE'DE OPTİMUM İŞLETME BÜYÜKLÜKLERİNİN TESBİ-Tİ AÇISINDAN FARKLI İŞLETME GRUPLARININ KARŞILAŞ-TIRILMASI**

Konuya girmeden önce farklı işletme gruplarının avantajlı ve zayıf taraflarının açıklığa kavuşturulması gerekir. Kısa ve genel bir analizden sonra çeşitli işletme türleri Türkiye'nin sosyal, ekonomik ve kültürel değişkenlerinin göstergelerine göre karşılaştırılıp tarım sektörünün kalkınmasına en iyi katkıyı sağlayacak, diğer sektörlerdeki dengeleri bozmayacak ve ekonomik darboğazlara meydan vermeyecek işletme türünün seçimine karar verilebilecektir.

### **A. KARŞILAŞTIRILACAK İŞLETME TÜRLERİNİN SEÇİMİ VE TANIMLARI**

Uygun işletme türünün seçimi spekülasyonlara oldukça açık ve çok hassas bir konudur. Ayrıca her ülkede ve her zaman geçerli olabilecek bir işletme türü de mevcut değildir. Farklı işletmelerin zayıf ve güçlü yönleri ülkelerin politik, hukuki, sosyal ve ekonomik düzenleriyle fiziki ve teknik koşullarına göre sürekli olarak değişim gösterebilirler. Bu nedenlerle objektif bir karara varabilmek için daima Türk Tarımına özgün koşullardan hareket etmek gerekmektedir.

Üzerinde durulması gereken bir nokta da, konunun çok kapsamlı oluşu ve subjektif yargılara açık bulunmasıdır. Şöyle ki tarım kesiminde çok sayıda farklı işletmelere rastlamak mümkündür: Geçimlik mikro işletmeler, yeterli bir gelir sağlayan aile işletmeleri, büyük mülkler, ortakçılık veya kiracılık şeklinde üretim yapan birimler, kolektif işletmeler ve girişimler.

Burada, özellikle aile işletmeleriyle girişimler üzerinde durulacak ve ülke koşullarına en uygun tarımsal

İstisnaların geliştirilmesine çalışılacaktır. Bugün tarımsal üretimin yetersizliğinin ve kaynakların eksik kullanımının önemli nedenlerinden birini oluşturan klasik büyük mülkler, ortakçılıkla işletilen araziler ve geçimlik birimler araştırmada yer almayacaklardır.

Kamu güçleriyle kırsal topluluklar tarafından birlikte yönetilen kollektif işletmeler Türkiye'nin sosyal ve politik yapısıyla uzlaşamadıkları gibi hukuki bakımdan da hiç bir üretim sektöründe faaliyet göstermelerine izin verilmediğinden analiz dışı bırakılmışlardır. Ayrıca bu tür işletmelerin tarımsal üretime katıldığı ülkelerdeki uygulamalarda bir çok güçlüklerle karşılaşmaktadır. Özellikle karar yetkisinin kırsal topluluklarla devlet güçleri arasındaki paylaşımında sürekli sorunlar oluşmakta ve sonuçta bu kollektif işletmeler bürokrasinin egemen olduğu idari işletmelere dönüşmektedirler(2).

Karşılaştırmaya girmeden önce terminolojiyle ilgili bazı açıklamalarda bulunmak ve sık sık kullanılacak bazı terimlerin tanımlarını yapmak daha faydalı olacaktır.

Kapitalist büyük işletmelerle küçük aile işletmeleri değişik yazarlarca farklı terimlerle anılmaktadırlar. P.Fromont kısaca "büyük" ve "küçük işletme" terimlerini kullanırken J.Milhau ve R.Montagne "endüstrileşmiş büyük-makro- üretim birimi" ve "aile işletmesi" terimlerini tercih etmektedirler. Tarımsal üretimin kendine özgü nitelikleri ve tarımsal işletmelerin yeniliklere karşı daha az duyarlı oluşları yüzünden bir çok yazar bu kesim için girişim terimini uzun süre kullanmak istememişlerdir(3).

Ama bugün, endüstrileşmiş veya en azından makinalaşmış ve entansif bir kültür uygulayan büyük işletmeleri diğer büyük işletme veya mülklerle geçimlik veya aile işletmelerinden ayırmak için girişim teriminin kullanımı giderek yaygınlaşmaktadır. Bu yaklaşımla R.Badouin "tarımsal girişim" veya "teknik işletme" terimlerini kullanmakta diğer işletmeleri de "feodal işletmeler, geçimlik işletmeler, ortakçılık işletmeleri, köylü-aile işletmeleri ve kollektif işletmeler" şeklinde sınıflandırmaktadır(4).

İşletme tipi seçiminde bu gruplardan tarımsal girişim haline dönüşmüş büyük işletmelerle bir aileye, meliyorasyon

harcamaları da dahil olmak üzere yeterli gelir sağlayabilecek aile (köylü) işletmeleri esas alınacak ve Türk Tarımı için bunlardan birinin yaygınlaştırılmasına yönelik öneriler olgunlaştırılıp sunulacaktır. Bu iki grup işletmelerin sık sık büyük ve küçük işletmeler adlarıyla anılacağını da hatırlatmak yararlı olacaktır.

İşletme büyüklüklerini belirleyici bir çok ölçü ele alınabilir: Toplam işçi sayısı veya işgücü (saat), sermaye tutarı, hayvan sayısı, arazi büyüklüğü, iş hacmi (ciro) vs. En iyi ölçünün bütün üretim faktörlerinin önemini açıklayabilen geniş kapsamlı bir ölçü olacağı muhakkaktır. Bu da bütün ölçülerin bir arada ele alınması demektir. Fakat böyle karmaşık bir ölçünün uygulanmasındaki güçlükler yüzünden, bir çok eksikliklerine rağmen arazi yüzölçümü genel ölçü olarak ele alınacaktır.

Bu sonuncu ölçüye göre aile işletmesi, bir ailenin geçimi ile beraber işletmesiyle ilgili yeni yatırımlara olanak sağlayacak düzeyde gelir getiren büyüklükte araziye sahip bir üretim birimidir. İşletme sahibi ve bütün aile işgücü kendilerine ait topraklar üzerinde çalışır ve pazar için üretim yaparlar. Teknik gelişme nisbi olarak azdır, fakat işgücü yoğun bir entansif üretime geçme olanağı vardır. İşletme sahibi aynı zamanda hem yönetici hem de işçidir.

Büyük işletmelere (girişim) gelince, bunlar her şeyden önce üstün ve ileri bir teknolojik uygulama ile diğerlerinden ayrılır. Bir kişiye veya bir şirkete ait önemli miktarlarda araziler üzerinde üretim faaliyetlerini sürdürürler. İşletme sahibi kısmen veya tamamen yönetim işlerini yürüterek diğer faaliyetleri işçilere bırakır. Yönetim ve diğer üretim faaliyetleri, teknisyenlerin yaptıkları planlara göre ve yine onların yardım ve kontrolleri altında sürdürülürler.

## B. TEORİK KARŞILAŞTIRMA

Daha önce de bahsedildiği gibi en iyi işletme tipinin seçimi politik ve ideolojik etkilere açık bir konudur. Örneğin gelişmekte olan bazı ülkelerde görülen demokratikleşme hareketlerinde eskiyle bağları koparmak ve büyük mülk sahiplerinin (ağa, bey vs.) tutucu etkinliklerini kırmak

için aile işletmelerine yönelik reformların yanında, bazı sosyalist uygulamalarda üretimin kollektifleştirilmesi amacıyla büyük kollektif işletmelerin yaygınlaştırılması çabalarına sıkça rastlamak mümkündür. Söz konusu davranışlar ekonomik olmaktan daha çok sosyal, politik ve ideolojiktir.

Konuya salt ekonomik bir yaklaşımla bakıldığında farklı konumlarda ve farklı koşullarda herhangi bir işletme kategorisinin üstünlüğü veya zayıflığı değişebilmektedir. Bu nedenlerle belirli bir bölge veya ülke için akılcı bir seçim yapmak ve uygun işletme tipini belirlemek amacına yönelik karşılaştırmalarda büyük güçlüklerle karşılaşılır. Örneğin üretim maliyetleri işletme türlerine göre farklı şekillerde oluşurlar. Büyük işletmeler (girişim) çoğu kez alt yapı, tarımsal organizasyon, toprak muhafazası ve meliorasyon masraflarını tek başlarına yükledikleri gibi işgücü masraflarını da muhasebe kayıtlarına aktarırlar. Küçük aile işletmeleri ise kamuya ait tarımsal alt yapılarla organizasyonlardan yararlanır. Bu işletmelerin muhasebe kayıtlarında işçilik masrafları nisbi olarak daha az görülür, veya hiç görülmeyebilir(5).

Ayrıca, teknolojik, ekonomik ve sosyal düzey, doğal koşullar ve nüfus baskısının da optimum işletme türünün şekillenmesinde önemli rolleri vardır. İşletme düzeyinde en iyi sonucun elde edilebilmesi için ise işletmecinin yönetim yeteneği, üretimin amacı, ürünün türü ve kültüre uygulanan yöntemin göstergelerine göre farklı büyüklük ve farklı teknikler öncelik kazanabilirler.

Dr.Quesnay büyük işletmelerin üstünlüğünü kesin bir dille savunmuştur. Aynı düşünceler günümüzde sosyalist düşünceli yazarlarca da savunulmaktadır(6).

Jeolojik evrim sonunda bir kısım arazilerin hem toprak yüzeyleri hem de toprak tabanları kusursuz bir düzlem halinde kararlanmış, buna karşılık bir çoğu da rölyeflerle parçalanmış, bozuk ve farklı toprak bileşimleriyle örtülmüştür. Bu sonuncular üzerinde sabit masrafların (ileri teknoloji, tek yöntem, makinalaşma) yüksek ve ağırlıkta olduğu bir kültür türünün uygulanabilmesi olanaksızdır. İşte bu arazilerde büyük işletmelerin, üstün nitelikleri yok olmakta ve küçük işletmeler daha avantajlı bir konum kazanmaktadır. Dağların ve tepelerin yoğun olduğu ülkelerdeki kaynakları en iyi bir şekilde değerlendiren

üretim birimleri küçük işletmelerdir(7).

Emredici planlamaya tabi ekonomilerde daha çok büyük işletmeler tercih edilirler. Doğal olarak az sayıda büyük firmaların çok sayıda küçük firmaların planlamasından daha pratik ve daha kolay olacaktır. Ayrıca planlamacılar için yönetici kadroların eğitim ve formasyonu köylülerin eğitiminden daha rahat ve kısa sürede gerçekleştirilebilir. Planlamanın kontrolünde ve uygulamanın etkinliğinde büyük işletmeler uygun ve elverişli bir ortam hazırlarlar. Şu var ki, Türkiye özel bir kesim için emredici olmayan, yol gösterici bir planlama politikası götüğüne göre söz konusu modelin uygulama olanağı yoktur.

Arazilerin çok bol ve geniş, buna karşılık nüfus yoğunluğunun düşük olduğu ülkelerde toprakların parasal girdiler ve makinalarla donatılmış köylü (aile) işletmelerince değerlendirilmeleri önerenlere Prof.Badouin bir başka tezle karşı çıkmaktadır. Yazara göre arazilerin çok bol, nüfusun az, seyrek ve gereğince eğitilmemiş olduğu, ayrıca iklim koşullarının sürekli ve verimli bir tarımsal faaliyete pek az uygun bulunduğu hallerde ileri düzeyde makinalaşmış büyük işletmeler daha başarılı olabilirler(8).

J.Milhau et R.Montagne işletme türlerini karşılaştırırken konunun ekonomik olduğu kadar sosyal ve teknik yönlerini de ele alarak izlenimlerini üç grupta toplamaktadırlar:

1- Aile tipi küçük işletmeler kaynakların tam istihdamı konusunda en başarılı olan işletmelerdir. Buna karşılık üretim faaliyetlerinin etkinliği ve teknik donanım açısından şirketleşmiş büyük firmalardan geride kalırlar. Üstelik bu sonuncular ekipman masrafları ve amortisman yükü bakımından üstün avantajlara sahip olup yan ürünlerini daha iyi değerlendirebilmektedirler. Dahası, kitle halinde alım satım işletmelerinin avantajlarından, uzman teknisyenlerin hizmetlerinden ve kredi piyasalarının kolaylıklarından daha fazla yararlanabilirler. Ama günümüzde, küçük işletmeler başta kooperatifler olmak üzere çeşitli birlik formülleriyle aynı avantajlara ulaşabilmekte ve teknik gelişmenin en ileri hizmetlerinden yararlanabilmektedirler: Kooperatifçilik, karşılıklı yardımlaşma ve dayanışma kurumları, dernekler, sendikalar, vs. Bu kurumlar aracılığıyla küçük işletmeler tedarik, üretim, yayım ve haberleşme, pazarlama ve kredi



temini konularında büyük işletmelerle rekabet edecek düzeye ulaşmaya çalışmaktadırlar. Başta İsveç, İzlanda, Finlandiya ve Danimarka olmak üzere Batı Avrupa ülkelerinin bir çoğunda bu kurumların başarılı uygulamalarına rastlamak mümkündür(9). Bu nedenlerle, endüstri kesimindeki temerküz olayı yerini, tarım kesiminde ve özellikle küçük işletmeler bakımından birlik ve dayanışmaya, kısaca en yaygın haliyle kooperatifleşmeye terketmektedir.

2- Büyük işletmelerin parasal gelirleri ve faaliyet sonucu elde ettikleri kârlar küçük işletmelere oranla çok önemli miktarlara ulaşır. Ayrıca elde ettikleri gelirler net olup sağlam verilere dayanırlar. Düzenli muhasebe kayıtlarından yoksun olan küçük aile işletmeleri ise tarımsal gelirleriyle diğer gelirleri birbirlerine karıştırırlar. Bunların tarımsal faaliyet sonucu oluşan net gelirlerini belirlemek oldukça güçtür. Ama bunun yanında, küçük işletmelerin kendi kendilerine yeterli bir ekonomik yapıya sahip olmaları, dışa bağımlılıklarının çok az oluşu ve öztüketim olanağı sayesinde mali ve ekonomik krizlere karşı dayanıklı olmak gibi avantajlı yönlerini de belirtmek gerekir.

3- Küçük işletmeler tarım işçilerine çok yakın ve onlarca daha kolay elde edilebilir bir konumda olduklarından toplumun istikrar ve barış unsurlarını oluştururlar. Temerküz olasılıklarından çok uzak olmaları da ayrıca toplumda tabakalaşmalara ve işçi-işveren çatışmalarına meydan vermez(10).

Küçük işletmelerin ekonomik krizler karşısındaki dayanıklılıklarını kabul eden P.Fromont da konuya aşağı yukarı benzer düşüncelerle yaklaşmaktadır: "Küçük işletmeler birim arazi bakımından işgücüne daha çok istihdam olanakları sağlar. Nüfus yoğunluğunun fazla, buna karşılık sürekli işsizliğin egemen olduğu ülkelerde küçük işletmelerin bu niteliği daha da önem kazanır. II.Dünya Savaşından sonra yapılan toprak reformlarında küçük işletmelerin bu erdemleri sürekli olarak ön planda tutulmuştur... Endüstrinin gelişmediği ülkelerde nüfusun büyük bir kısmı toprağa bağlı bir hayat sürdürmek durumundadır. Bunların ihtiyaçlarını karşılayacak çözümlemelerde de küçük işletmeler önemli fonksiyonlar yüklenebilirler. O halde benzer koşullarda onları geliştirmek gerekir."(11).

Emredici planlamalar gereği ekilebilir bütün arazilerin değerlendirilmesinde ileri teknoloji uygulayan büyük işletmelerin teşvik edilmeleri arzu edilebilir. Fakat bu istek kalkınma stratejisi yönünden engellerle karşılaşabileceğinden tersine sonuçlar da doğurabilir. Bu engellerin en önemlisi çiftçilerin düşük gelirlerinden ve kredi kurumlarının yetersizliklerinden kaynaklanan mali sorunlardır. Gelişmekte olan ülkelerde tarımsal üretimle ilgili yapıların yenileştirilmeleri önemli miktarlarda ithalat ihtiyacına neden olurlar. Öte yandan bu ihtiyaca cevap verebilecek mali kaynaklardan yoksundurlar. Bu durumdaki aile işletmesi ile tarımsal girişim arasında, üretime katılacak kaynakların kökeni konusundaki çelişki daha da artar.

Küçük aile işletmeleri daha entansif bir kültüre geçebilmek için kendi çevrelerinde önceden var olan fakat tamamiyle kullanılmayan üretim araçlarından kolaylıkla yararlanabilirler. Çiftçinin boş geçen zamanı daraltılarak işgücü miktarı çoğaltılır; aile işgücünden daha yoğun bir şekilde faydalanılır; işgücünden faydalanılmayan hayvanların bu potansiyelleri eyleme geçirilir; hayvanların işletmenin henüz ihmal edilen yan ürünleriyle beslenmeleri sağlanır ve işletmenin basit alet, gereç ve makinalarının bakım ve onarımı için yöredeki demirci gibi küçük sanatkârların hizmetlerinden yararlanılabilir. Bu işletmelerin dışa olan bağımlılık halleri oldukça sınırlıdır. Daha yoğun bir üretim için ilk adım olarak çevresinde atıl bir şekilde duran ve ihmal edilen kaynaklara başvurulabilir.

Tarımsal girişimlere gelince çok farklı bir tablo ortaya çıkar: Bu işletmeler modern ve ileri düzeyde geliştirilmiş üretim girdileri kullanırlar. Geri kalmış bir sanayi organizasyonu, teknoloji düzeyi ve talep yetersizliği bu girdilerin, özellikle alet, makina ve diğer tesisatların gelişmekte olan ülkelerde üretilmesine birer engel oluştururlar. Bu durum sürekli ithalat zorunluluğu doğurmakta olup zaten sınırlı olan döviz rezervlerini zorlar. Ayrıca gerek bu inputların gerekse bunları üreten firmaların düzenli olarak işleyebilmeleri için büyük miktarlarda akaryakıt, dış kaynaklı teknik yardıma ve en azından başlangıç dönemlerinde yabancı uzman ve teknisyenlerin istihdamına ihtiyaç olacaktır. Bu da dış ödemeler dengesinde sürekli açıklara neden olabilir.

Ekonomik planlamalara pek uyum sağlayamazsa da aile işletmeleri pek çok sayıda aktif ekonomik birim oluşturmaları bakımından tercih edilebilirler. Çünkü bu işletmelerde çiftçi ekonomik kalkınmaya daha aktif bir şekilde katılır. Böylece basit bir görevli veya işçi olmak yerine kendisinin egemen olduğu bir sistem geliştirilmiş olur. Eğer sürekli bir ekonomik kalkınma hedefleniyorsa bütün bireylerin ve sosyal grupların bu sürece katılımlarının sağlanması gerekir. Ekonomik kalkınmanın hızı ve yönü bu grupların ortak eğilim ve davranış niteliklerine göre belirlenir(12).

### C. BATI AVRUPA DENEYİMİ VE ÇÖZÜMLEMELİ KARŞILAŞTIRMA

İşletmeleri karşılaştırırken özellikle Batı Avrupa ülkelerindeki gelişmelerden ve gözlemlerden elde edilen verilerden faydalanmak gerekir. Farklı işletme kategorilerinin üstün ve zayıf yönlerini bu gözlemlerin ışığı altında çeşitli bakımlardan ele almadan herhangi bir işletme türü üzerinde karar vermek gerçeklere ters düşebilir. Bu bakımdan işletmelerin sosyal ve ekonomik yapılarıyla üretim faaliyetlerini çeşitli yönleriyle ele alıp kuramsal bir yaklaşım oluşturmak yararlı olacaktır. O halde söz konusu işletmeleri aşağıda belirtilen konulardaki nitelikleriyle inceleyip karşılaştırmak gerekir:

#### 1. Sermaye Maliyetleri

Büyük işletmeler toptan ticaretin kolaylıklarından faydalanma bakımından büyük avantajlara sahiptirler. Toptan ticarete araziler daha ucuza satılırlar. Dolayısıyla büyük işletmelerde birim arazi maliyetleri aile işletmelerindekiyle oranla daha düşük olur. Aynı avantajlar işletme sermayesi, ekipman ve taşınmazların temininde de görülebilirler: Kredi temininde ve geri ödemede sağlanan kolaylıklar, daha düşük faiz oranı uygulamaları vs.

Şu var ki bütün bu kolaylıkların büyük işletmelere özgü kalacağı ve küçük işletmelerin bunlardan yararlanamayacağı şeklinde bir savın geçersiz olacağı açıktır. Çünkü günümüzde büyük gelişmeler gösteren birlik ve dayanışma kurumları aracılığıyla küçük işletmelerde aynı kolaylıklardan yararlanabilmektedirler.

## 2. Masrafların Etkinliği

Verimliliği artırıcı üretim masrafları oran olarak büyük işletmelerde daha yüksektir. Buna karşın dönüme ve ürün birimi başına düşen sabit masraflar küçük işletmelere nazaran daha düşüktür. Bunun yanında işçilik ve sermayeye ilişkin masraflar, kısacası toplam masraflar ortalama işletme büyüklüğü ile ters orantılı olarak azalır. Bütün bunlar büyük işletmeler lehine oluşan avantajlardır(13).

P.Malassis'e göre tarımsal işletmeler büyüdükçe dönüm başına düşen işçi sayısı ile beraber toplam işgücü içinde aile veya kadın işgücü oranında azalmalar gözlenir(14).

İş ve üretim yöntemi açısından büyük işletmelerin üstünlüğü hâlâ devam etmektedir. İşgücünün nitelik ve nicelik bakımından ihtiyaçlara uygunluğunun sağlanması büyük işletmeler için rasyonel kararlar sonucu olduğu halde küçük işletmeler için ancak bir şans veya rastlantının eseri olabilir.

İşçiliğin etkinliğinin ve tutarlılığının sağlanmasındaki kolaylıkların büyük işletmelerin üstün tarafları olduğu savını zayıflatan bazı olumsuzluklara da değinmek gerekir:

- Tarımsal faaliyetin dağınık ve birbirinden uzak parsellerde yürütülmesi olayı iş ve zaman kayıplarına sebep olmaktadır. Böyle durumlarda işletme büyüdükçe bu kayıplar da artar.

- Tarımsal faaliyetin periodik kesintilere uğraması boş ve atıl geçen zaman dilimleriyle aşırı ve yoğun çalışmalarla geçen zaman dilimlerinin birbirlerini izlemesine dolayısıyla bazı sosyal ve psikolojik sorunlara yol açar.

- İşletme arazileri büyüdükçe faaliyetlerin kontrol olanağı azalır veya kontrol işlemi etkin bir şekilde yapılamaz.

Aile işletmelerinin yukarıdaki olumsuzluklardan doğması olası kayıplarından söz etmek hayli güçtür. Çiftçi ve ailesi aynı zamanda işletmenin işçileri ve kendi çıkarlarına uygun biçimde çalıştıklarına göre herhangi bir kontrol işlemine de ihtiyaç olmayacaktır. Üstelik bu işletmeler genellikle polikültür ve hayvancılığı bir arada yürüttüklerinden büyük işletmelere nazaran işçilikte tam

istihdamı gerçekleştirmek şansları daha büyük olacaktır. Bunun yanında küçük işletmelerin çocuklar ve yaşlılar dahil sahip oldukları bütün işgücünden yararlanmak ve hayvanların bakımı vs. gibi zahmetli ve titizlik isteyen işçiliğe sahip olma üstünlüklerini belirtmek gerekir.

### 3. Gayrisafi ve Safi Hasıla

Arazi birimine düşen gayrisafi ve safi hasıla bakımından büyük ve küçük işletmelerin elde ettikleri sonuçların birbirinden farklı olduğunu P.Fromont'un İsviçre'deki işletmeler için yaptığı karşılaştırmalardan faydalanılarak açıklamak mümkündür(15). Doğal ve ekonomik koşullardan bağımsız olarak işletme büyüklüğü ile dönüme elde edilen gayrisafi hasıla arasında tersine bir ilişki vardır. Bu bakımdan küçük işletmeler salt bir üstünlük elde etmişlerdir. Yazarın analizlerine göre işletme arazilerinin alanı büyüdükçe 1 dönüm araziden elde edilen gayrisafi hasıla önce süratle sonra yavaş yavaş azalmakta ve 300 dönümden başlayarak tekrar yükselmektedir.

Net hasılaya gelince önce de belirtildiği gibi büyük ve küçük işletmelerin üretim masraflarının kayıt ve hesaplanmasındaki farklılıklar nedeniyle açık bir karşılaştırma olanağı olmasa da aynı farklılıkların aşağı yukarı burada da söz konusu olduğu rahatlıkla söylenebilir.

### 4. Mesleki Eğitim, Makinalaşma ve Uzmanlaşma

Tarımsal girişimler genellikle monokültür uygulayarak belirli ürünler üzerinde uzmanlık kazanırlar. Ayrıca bölge koşullarına en uygun ürünler üzerinde uzmanlaşma şansları çok daha fazladır. Şu var ki belirli ürünler üzerinde uzmanlaşma ile monokültürü eş anlamlı iki kavram olarak ele almamak gerekir. Monokültür uygulamalarında bile nadas ve münavebe gereği ve hayvanlara besin sağlama gibi amaçlarla birkaç değişik kültürün sırayla veya yanyana sürdürüldüğüne sıkça rastlamak mümkündür. Her halukârda büyük işletmelerin uzmanlaşmanın avantajlarından çok daha fazla yararlanabildikleri kesin bir gerçektir.

Küçük işletmelerde yaygın olan kültür şekli hayvancılıkla beraber yürütülen polikültür uygulamasıdır. Fransa'da yapılan bir çok araştırmaya göre, işletme yüzölçümü ve iş hacmi büyüdükçe hektara düşen hayvan varlığı yoğunluğu azalmaktadır(16).

Bir tek işletme açısından tarımsal üretimin makinalaştırılması ve bu makinelerin tam kullanımının sağlanabilmesi için minimum işletme büyüklüğünün belli bir düzeyin altına düşmemesi gerekir. Aksi takdirde amortisman yükleri çok yüksek, hatta bazı durumlarda karşılanamayacak rakamlara ulaşabilirler. Şu halde hem makinelerin sorunu hem de amortisman giderlerinin rasyonelleştirilmesi zorunluluğu tarımsal girişimleri büyük işletme kurmaya itmektedirler. R.Badouin de konuyla ilgili benzer düşünceler sunmaktadır: "Küçük işletmelerde belirleyici faktör işletme büyüklüğüdür. Diğer üretim girdileri işletme büyüklüğüne göre ayarlanırlar. Tarımsal teknik girişimlerde ise belirleyicilik rolü makina ve ekipmanlara düşmektedir"(17).

Birim araziye düşen alet ve makina ve bunların amortisman giderleri işletme büyüklüğü ile ters orantılı olarak azalır. Amortisman payları değişen masraflardan ziyade sabit masrafları arttırdıkları için büyük işletmeler bu konuda da kesin bir üstünlük sağlamış olurlar. Çünkü büyük işletmelerde birim araziye düşen amortisman payları daha azdır. Yalnız büyük ve küçük işletmeleri tek tek ele aldığımızda ortaya çıkan bu kesin üstünlük küçük işletmelerin başvurabilecekleri işbirliği ve dayanışma formülleriyle azaltılabilir, hatta örneğin başarılı bir ortak kullanım veya üretim kooperatifçiliği uygulaması sonucu tamamen ortadan kaldırılabilir.

Mesleki eğitim ve öğrenim konusunda da tek tek işletmeler ele alındığında büyük işletme sahipleriyle kalıtçılarının daha üstün konumlarda oldukları gözlenmektedir. Şu var ki günümüzde Devlet veya diğer kamusal organizasyonlar yanında değişik türlerde dernek, kurum ve kooperatiflerin yürüttükleri inceleme, araştırma ve yayım ve haberleşme faaliyetlerinden küçük işletme sahipleri de gereğince faydalanabilmektedirler. Ayrıca her kategoriden gençlerin kırsal kesimleri terketme eğilimleri büyük işletme sahiplerinin kalıtçılarının edindikleri mesleki formasyonun etkinliğini azaltmaktadır.

### **5. Tarımsal Ürünlerin Pazarlanması**

Tarımsal üretimin önemli niteliklerinden biri de öztüketim olgusundan kaynaklanır ve tarımsal faaliyet, öztüketime yönelik davranışların önemli olması nedeniyle diğer kesimlerden ayrı bir konum kazanır. Tarımsal faaliyet

inde öztüketimin önemi de işletmelerin büyüklüğüne göre mutlak ve nisbi olarak farklı değerlerle açıklanır. Toplam üretimin öztüketime ayrılan payındaki mutlak ve nisbi değişmelerin ise piyasaya sunulan miktarları etkileyeceği doğal bir sonuçtur.

Öztüketimin aile işletmelerinin üretimindeki payı büyük işletmelere nazaran çok daha yüksektir. Böyle bir konum piyasaya sunulan tarımsal ürünler içinde ilk bakışta küçük işletmelerin payının önemsiz olduğunu vurgulasa da bu yargı gözlemlere pek uymamaktadır. Çünkü büyük işletmelerde öztüketimin önemsiz olması ile toplam olarak piyasaya sundukları ürün miktarlarının çokluğu arasında fonksiyonel ilişkilerden hareket etmek aldatıcı sonuçlar doğurur.

Büyük bir işletmenin pazar ekonomisine katkısının toplam olarak küçük işletmenin katkısından çok daha fazla olacağı açıktır. Ama bu işletmelerin pazarlanan ürün miktarlarının birim araziye düşen paylarından hareket edildiğinde elde edilen sonuç küçük işletmelerin daha üstün olduğunu gösterir. Şöyle ki, büyük işletme toplam üretiminin oran olarak daha büyük bir kısmını piyasaya sürer. Fakat bu işletmenin 1 hektar araziye düşen brüt hasılasının daha düşük olduğu hatırlanırsa pazarlanan ürünlerinin birim araziye düşen paylarının pek önemli olmadığı görülür.

Öte yandan, küçük işletmeler toplam ürünlerinin daha düşük bir payını piyasaya sürerler. Fakat bu kategoriye dahil işletmelerin birim araziye düşen üretim payları çok daha yüksek olduğundan önemli öztüketim oranına rağmen örneğin 1 hektarlık arazide elde ettikleri ürünün daha büyük bir kısmını pazarlayabilirler.

Daha önce de değinildiği gibi büyük işletmelerin büyük miktarlarda ve toptan ticaretten elde ettikleri üstünlükler günümüzde tarımsal ürünler piyasalarına uygulanan Devlet müdahaleleri ve işbirlikçi kurumların yardımları sonucu giderek kaybolmaktadırlar.

#### **D. TÜRKİYE İÇİN TARIMSAL SİSTEM SEÇİMİ VE OPTİMAL İŞLETME BÜYÜKLÜKLERİNİN BELİRLENMESİ**

Tarımsal faaliyette bulunan çeşitli işletmeleri genel, kuramsal ve Batı Avrupa'daki deneyimlerin ışığı

altında inceleyip karşılaştırdıktan sonra edinilen bilgi birikimiyle Türkiye'ye uygun tarımsal işletme tipinin seçimine geçilebilir.

Rasyonel bir seçimin yapılabilmesi, ülkedeki sosyal ve teknik düzeyin yanında hem makro hem de mikroekonomik verilerin beraberce hesaba katılmasını gerektirir. Aksi takdirde kalkınmakta olan Türkiye'de kaynakların bir kısmının eksik kullanımı veya israfı gibi arzu edilmeyen sonuçlara ulaşılabilineceği gibi ekonomik ve teknolojik darboğazlarla karşılaşılabılır.

Kaynak kullanımında etkinliğin sağlanabilmesi için bütün ekonomik değişkenlerin bir arada ele alınması gerekir. Ulaşılması arzulanan hedeflerden birine veya birkaçına gereğinden fazla ağırlık tanınması subjektif bir davranıştan öteye gidemeyeceği gibi dengeli bir ekonomik kalkınmanın süregelen önemli sorunlarından birini oluşturur. Ne yazık ki az gelişmiş ülkelerdeki kalkınma stratejilerinde bu tür yanlışlara düştüğüne sık sık rastlanılmaktadır. Örneğin teknisyenler çağdaş teknolojinin en iyisini ve en ilerisini uygulama eğilimindedirler. Fakat analizlerinde makroekonomik olanaklarını genellikle ihmal ederler. Söz konusu modern teknolojik girdilerin üretimi, dağıtım, kullanımı ve bakımı gibi konulara pek ağırlık vermezler. Dolayısıyla kurdukları "mükemmel" modeller sürekli olarak ekonomik darboğazlarla engellenir ve işlerlik kazanamazlar.

Türk Tarımı açısından hangi tarımsal sistemin seçileceği ve bu sistem içinde optimum işletme büyüklüklerinin ne kadar olacağı sorularının öncelikle yanıtlanması gerekmektedir. Seçilen tarımsal sistemin uygulanması ve yaygınlaştırılması herşeyden önce mevcut tarımsal yapılarda radikal değişimleri gerektirebilir. İşte bu değişimleri göze alabilmek ve daha başarılı sonuçlara ulaşabilmek için seçilecek tarımsal sistemin aşağıda sıralanan amaçların gerçekleştirilmesinde halihazır duruma oranla daha çok etkili olması gerekmektedir. Hedeflenen amaçlar şunlardır:

- a- Tarımsal verimliliğin ve buna bağlı olarak toplam üretimin artırılması.
- b- Tarımsal gelir dağılımındaki dengesizliklerin giderilmesi ve ortalama gelir düzeyinin yükseltilmesi.



- c- Ekonomik kalkınma sürecinde en önemli rolü oynamak konumunda olan tarım sektörünün ulusal ekonomiden ve özellikle dış ödemeler bilançosundan beklentilerini en aza indirmek ve bu sektörde yaratılan fazla değerlerle diğer sektörlerin kalkınmasına yardımcı olmak; bu arada özellikle sanayiinin gelişmesi için zorunlu olan dış kaynaklı teknoloji, hammadde ve sermaye malları teminine katkıda bulunmak.
- d- Tarımsal potansiyelin tümüyle değerlendirilmesini sağlamak, tarımsal kesimdeki nüfus baskısını hafifletmek ve kırsal kesimde biriken fazla işgücüne istihdam olanakları hazırlayarak işsizlik sorununa çözümler getirebilmek.
- e- Çağdaş üretim anlayışıyla uyum sağlayamayan büyük mülkler, ortakçılık, yarıcılık, marabacılık gibi kurumlarla geleneksel üretim ilişkilerinin doğurduğu sosyal ve politik sorunlara çözümler bulmak.

Hiçbir işletme türünün yukarıda sıralanan hedeflerin bütünü bakımından salt bir üstünlüğe sahip olamayacağı bir gerçektir. Dolayısıyla verilecek kararlar dengeli bir kalkınmanın en acil ve öncelikli sorunlarına nisbi olarak daha fazla çare olabilecek işletme türüne yönelik olacaktır. Bilindiği gibi ülkemizde toprak önemli bir üretim faktörüdür. Nüfus artış hızı yüksek ve verim artışı da daha çok toprağa bağlı olduğundan toprağa talep giderek artmaktadır. Bu bakımdan ülke çapında geciktirilmeden etkin bir toprak ve tarım reformunun gerçekleştirilmesi ön plana alınmalıdır.

Sadece toprak mülkiyetinde bir değişiklik yapmakla topraklandırılan köylü ailelerini gerekli araç ve gereçle donatmadan, işletme sermayesi sağlamadan, alt yapı tesislerini tamamlamadan, ürünü değerlendirmek üzere pazarlama sorununa ve bunlara benzer diğer sorunlara karşı tedbir almadan toprak ve tarım reformundan beklenen başarılı sonuca ulaşmaya imkân yoktur. Meydana getirilecek toprak ve tarım reformu kooperatifleri de bu amaca yönelik olmalıdır.

Böyle bir görünüm içinde, toprak ve tarım reformu ile

devamlı bir etkinliğin sağlanması için tarım kesiminin yapısına uygun işletme tiplerinin iyi saptanması gerekmektedir. Şayet yapıya uygun işletme tipi belirlenmeyecek olursa toprak ve tarım reformunun ekonomik amacı bir yana itilerek sosyal ve politik amaca uygun olarak gerçekleştirileceği ortaya çıkar. Ancak, belli bir süre sonra, toprak ve tarım reformundan sosyal ve politik anlamda beklenen yararın da etkinliğini kaybetme tehlikesiyle karşılaşılması mümkündür.

Bu bakımdan dağıtımı basit bir toprak taksimi şeklinde görmemek ve ekonomik bakımdan yeterli olacak tarzda işletmelerin faaliyette bulunabilmeleri hususunu da dağıtımla birlikte ele almak gerekmektedir.

Tarımsal niteliğini halen sürdürmekte olan Türkiye düşük verimlilik nedeniyle sık sık üretmekte olduğu birçok tarımsal ürünün dışalımına gitmektedir. Oysa besin maddeleri bakımından kendi kendine yeterli olmak zorundadır. Ancak bu şekilde alt yapı yatırımlarıyla endüstrinin dışa yönelik ihtiyaçlarının giderilmesine yardımcı olabilir.

Batı deneyimi birim araziye düşen brüt hasıla bakımından aile işletmelerinin üstünlüğünü açıkça ortaya koymaktadır(18). Ayrıca 19. yüzyılda Avrupa tarımında gözlemlenen büyük üretim artışlarını gerçekleştirenler de aile işletmeleridir(19). Bu bakımdan aile işletmelerinin yaygınlaştırılması önerilebilir. Yalnız sözkonusu öneriyi olgunlaştırırken büyük işletmelerin sağladıkları yüksek kârlılık oranını, işlerin ve işçiliğin rasyonalizasyonunu, ürün başına düşük maliyetlerini, sermaye-yoğun entansifikasyonunu, belirli kültürlerde ve uygun yörelerdeki uzmanlaşma olanaklarını ve modernleşme sürecindeki yeteneklerini gözden uzak tutmamak lazımdır. Bu varsayımlardan hareket ederek toprak verimliliğinin düşük, nüfus yoğunluğunun seyrek ve iklim koşullarının enstansif kültüre uygun olmadığı Orta, Doğu ve Güney Doğu Anadolu Bölgelerinin bazı yörelerinde ileri teknoloji uygulayan tarımsal girişimlerin kurulmalarının daha uygun olacağı düşünülebilir. Fakat ülke genelinde görülen nüfus baskısı, büyüyen işsizlik sorunu ve söz konusu girişimlerin zorunlu kıldığı büyük miktarlara varan yatırımlarla sermaye ve teknoloji ithali gibi faktörler sözkonusu amacın gerçekleşmesini mümkün kılmamaktadır. Ayrıca Türkiye'de kıt ve nisbi

olarak daha pahalı olan sermayenin alternatif maliyeti oldukça yüksektir. Dolayısıyla girişimcileri bu tür yatırımlara yöneltebilecek ekonomik politikalar ulusal ekonomiye fayda yerine büyük zararlar verecektir. Sağlanabilecek sınırlı başarılar da göstermelik kalacaktır. Nitekim 1950'den beri uygulanan ve fiilen büyük işletmelerin yararlanabildikleri tarımsal politikalar Ege, Marmara ve Akdeniz Bölgelerinde, girişimleşme sürecine daha önceden başlamış az sayıda büyük işletmenin daha da modernleşmelerine katkıda bulunmuşlarsa da bu başarılar Orta, Doğu ve Güney Doğu Anadoludaki büyük mülkler üzerinde oldukça sınırlı sayıda ve genellikle yüzeysel bir biçimde kalmıştır. Ayrıca bu sonuçların da aşırı nüfus artışı ve miras hukukunda gerekli düzenlemelerin halen belirlenmemesi sonucu giderek ve hızla küçük üretim birimlerine dönüşecekleri de bir gerçektir. En azından kısa dönemlerde nüfus artış hızında büyük düşmeler beklenmediğine göre verimlilik ve dolayısıyla toplam üretim açısından büyük işletmelere üstünlük sağlayabileceği Batı'daki gözlemlerle kanıtlanmış olan aile işletmelerinin yaygınlaştırılmaları ve bunların büyük işletmelerin üstün yönlerinden faydalanabilecekleri işbirliği ve dayanışma temeline dayalı kurumlarla desteklenmeleri yararlı olacaktır.

Tarımsal kooperatifçilik aile işletmelerine büyük tarım işletmelerinin niteliklerini kazandırmada önemli bir araç olarak ele alınabilir. Mülayim, tarımsal kooperatiflerin, bir ülkede adil olarak bölünmüş mülklerin sosyal faydalarını koruduğu gibi aynı zamanda onlara büyük işletmelerin teknik ve ekonomik avantajlarını da sağladığını ileri sürmektedir(20). Buna karşılık büyük işletmelerin öngördüğü büyük sermaye ve dışalım ihtiyacının yanında işsizliği artırıcı etkilerinin doğurduğu sorunların çözümü gelişmiş bir endüstri ile ihracat fazlasını zorunlu kılmaktadır. İşte gelişmekte olan bütün ülkelerde karşılaşılan kısır döngü de budur.

Türkiye'de ekonomik kalkınmanın tarım sektörü tarafından başlatılıp finanse edileceği varsayımından hareket edildiğinde aile işletmelerinin gerek adil bir gelir dağılımının sağlanmasında, gerek tarımsal üretimin artırılmasında ve gerekse kırsal kesimlerdeki hayat koşullarının iyileştirilmesinde daha etkin oldukları görülür. Çünkü aile işletmeleri üretim faktörlerinin,

özellikle işgücünün tam kullanımının yanında işgücü-yoğun bir entansifikasyonu gerçekleştirebildikleri için sermaye ihtiyaçları ve dolayısıyla dışa bağımlılıkları oldukça sınırlıdır. Buna karşılık birim arazi üzerinde daha fazla gayrisafi hasıla yaratırlar.

Ayrıca kırsal kesimdeki nüfus baskısı da işgücü kullanma oranı en yüksek olan aile işletmelerini zorunlu kılmaktadır. Çünkü büyük işletmeler makinalaştıkça işgücü kullanımını azaltırlar. Bu eğilimde kırsal kesimdeki işsizliği ve kentlere doğru göçü hızlandırarak halihazır sorunları daha da ağırlaştırır. Diğer ekonomik kesimler bu işgücü fazlasını istihdam edebilecek düzeyde olmadıkları gibi kendileri de benzer sorunların sürekli baskısı altında olduklarından kırsal nüfusa yine kırsal kesimde istihdam olanakları yaratılması gereği açıklık kazanır. Böylece içsel ve dışsal göçlerin doğurduğu sosyal sorunlar da hafifletilmiş olur.

Aile işletmelerinin yaygınlaştırılması tarımsal gelir dağılımındaki dengesizlikleri giderebildiği gibi birim araziye daha fazla gayrisafi hasıla getirerek işletme başına düşen ortalama gelirleri de artırır.

Adil olmayan bir gelir dağılımı talep yönüyle diğer sektörlerin, özellikle sanayiinin gelişmesini olumsuz yönde etkiler. Şöyle ki, eğer tarımsal gelirlerden ve bu gelirlerdeki artışlardan belirli bir azınlık grubu faydalanıyorsa bu gelir artışlarının uyaracağı ilave talep çeşit olarak çok sayıda fakat miktar olarak önemsiz sayıda sanayi mallarına kayacaktır. Bu da sanayiinin aleyhine ve ticaretin, özellikle dış alımların lehine bir sonuç doğuracaktır. Çünkü herhangi bir endüstri ürününe olan talep miktarı o endüstri kolunun ülkede kurulması için gerekli olan miktarın çok altında kalacak ve yatırımlar kârlı olamayacaktır.

Aksi halde, yani artan tarımsal gelirlerden bu kesimin çoğunluğu yararlanıyorsa kişi başına artan gelirler nisbeten düşük olur. Fakat bu gelir artışları daha çok az sayıda ve türde endüstri ürünlerine yöneleğinden bunların talebindeki artışlar çok daha önemli miktarlara ulaşabilir ve ulusal düzeydeki talep artışı söz konusu endüstri ürünlerinin ülkede üretilmesine olanak sağlayacağından endüstrinin gelişmesini hızlandırabilir. Sonuç olarak

dengelessiz gelir dağılımının endüstri için talep yetersizliği, adil dağılımın ise yeterli ve uyarıcı talep olduğu savunulabilir.

Ulusal düzeyde ekonomik kalkınma bütün ekonomik birimlerin sürece aktif katılımıyla mümkündür. Modern üretim ilişkilerini sürdüren çok az sayıda büyük işletme dışında kalan büyük mülk sahipleri geleneksel ortakçılık-yarıcılık ilişkilerinde ısrar ettikçe ne kendilerinden ve ne de her türlü sosyal ve hukuki güvenceden yoksun ortakçılardan söz konusu katılımı beklemek aşırı iyimserlik olur. Tarımsal faaliyet dışında kalan absenteist mülk sahipleriyle fazla değer yaratma anlayışından uzak ortakçılarının uğraşları geçim ekonomisi düzeyini aşamamaktadır. Güvencesizlik olgusu da bu sonuncuların tarımsal faaliyetin iyileştirilmesine yönelik faaliyetlere kayıtsız kalmalarına neden olmaktadır. Aktif üretim faaliyetini sürdüren büyük işletmelerde de işçilerin ücretlilik durumları benzer ikilemlere devamlı açıktır. Aile işletmelerinin yaygınlaştırılması tarım sektöründe işletme sahipliği sayısını artırarak hem topraksız çiftçilerin güvenceye sahip olmalarına imkân vermek hem de ortakçılarla tarım işçilerinin ekonomik kalkınmaya katılımlarını sağlamak bakımından ayrıca önem kazanmaktadır. Yeterli aile işletmelerinin sayısal olarak artışı ekonomik kalkınma faaliyetlerine aktif olarak katılan ekonomik birimlerin artışı demektir. Bu sonuç aynı zamanda az sayıda da olsa ortakçı ve yarıcılarının sosyal ve politik bağımlılıklarıyla edilgen durumlarının ortadan kalkmasına olanak sağlayacaktır.

Makroekonomik yapılar açısından ekonomik kalkınmaya uygun tarımsal sistemin belirlenmesinden sonra sıra optimum işletme büyüklüklerinin tesbitine gelmektedir. Yalnız hemen açıklamak gerekir ki optimum işletme büyüklüğü gözlenen amaca göre farklı boyutlarla ortaya çıkabilir. Herhangi bir ülkede veya ülke dahilinde herhangi bir bölge veya yörede optimum işletme büyüklüğü, kurulması amaçlanan işletme türüne göre farklı olabileceği gibi, doğal kaynaklara, iklim koşullarına, toprak yapısına, üretim girdilerinin optimal bileşimine, teknolojik düzeye ve çiftçinin yönetim kapasitesi gibi değişkenlere göre sayılamayacak kadar çok sayıda farklı optimum işletme büyüklüklerinden söz etmek mümkündür. Bu varsayımlardan hareket edilerek Türk Tarımı için bölgeden bölgeye hatta ilden ile optimum işletme büyüklüklerinin

belirlenmesi için binlerce araştırmancının koordineli olarak yapılması gerekir ki bu da herhangi bir seminerin boyutlarını aşar(21). Dolayısıyla bu seminerde, kaynak kullanımı, üretim artışı ve tarımın ekonomik kalkınmadaki etkinliğinin artırılması bakımından uygun ve avantajlı işletme tipinin belirlenmesiyle yetinilecektir.

Bu bölümün başında ele alınan amaçlar bakımından tek tek ele alındığında aile tipi tarımsal işletmelerin hem üretim artışı ve adil gelir dağılımı ve hem de uygun kalkınma stratejisi, kaynak kullanımı ve sosyo-politik sorunların çözümü gibi konularda diğer işletme türlerine oranla daha avantajlı durumda oldukları görülmektedir. O halde Aksöz'ün belirttiği gibi "sahibine, ailesi ile birlikte, istihdam imkânları ve genel ekonomik durum içerisinden nisbeten müreffeh bir geçim sağlayan ve işletmenin gelişmesi, çiftçinin hayat standardının yükseltilmesi için lüzumlu tasarruf ve yatırımlara imkân veren büyüklükte..." işletmelerin yaygınlaştırılmaları gerekir(22). Ancak bu tip işletmelerle teknik gelişme düzeyine uygun olarak üretim faktörlerinin, özellikle aile işgücünün tam istihdamının sağlanabilmesi, tarımsal gelirlerin ve gelir dağılımının iyileştirilmesi, tarım sektörünün ulusal ekonomiye yaptığı katkıların artırılması ve kırsal bölgelerdeki demografik ve sosyal problemlere çözümler getirilebilmesi mümkün görülmektedir.

## NOTLAR

- (\*) Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Maliye ve Ekonomi Bölümü Başkanı
- (1) Le Développement par la Science et la Technique. Volume III. L'Agriculture. Sayfa:196,197. Dunod. Paris 1964.
- (2) Badouin Robert. Agriculture et Accession au Développement. Sayfa:157 Ed. A. Pedone. 1967
- (3) Milhau J., Montagne R. Economie Rurale. Theims 1968.
- (4) Badouin R. Agriculture et Accession au Développement. A.g.e. Sayfa: 57-159.
- (5) Badouin R. Agriculture et Accession au Développement. A.g.e. Sayfa: 196-197.
- (6) Fromont P. Economie Rurale. A.g.e. Sayfa: 351-352
- (7) Fromont P. A.g.e. Sayfa: 398
- (8) Badouin R. Agriculture et Accession au Développement. A.g.e. Sayfa: 170
- (9) Georges Lasserre. La Coopération. Press Universitaires de France. Paris 1967. Sayfa: 46-49
- (10) Milhau J., Montagne R. Economie Rurale. A.g.e. Sayfa: 89
- (11) Fromont P. A.g.e. Sayfa: 399-401
- (12) Badouin R. Agriculture et Accession au Développement A.g.e. Sayfa: 171-172.
- (13) Fromont P. A.g.e. Sayfa: 373-380
- (14) Fromont P., P.Malassis'den alıntı. A.g.e. Sayfa: 54-55
- (15) Fromont P. A.g.e. Sayfa: 380-388
- (16) Fromont P. A.g.e. Sayfa: 383
- (17) Badouin R. Agriculture et Accession au Développement. A.g.e. Sayfa: 161
- (18) Fromont P. A.g.e. Sayfa: 406

- (19) Badouin R. Economie Rurale. A.g.e. Sayfa: 99
- (20) Milayim Z.G. Tarımsal Kooperatifçilik, Sayfa: 58-59. A.Ü. Ziraat Fak. Yayınları: 302. Ankara, 1967.
- (21) Örneğin Aksöz, Toprak ve Tarım Reformu ve Azami İşletme Büyüklüğü başlığı altında yaptığı araştırmasında Doğu Anadolunun bazı yörelerinde optimum işletme büyüklüklerini aşağıdaki gibi tesbit etmektedir:

Yer	Hakim kültür şekli	Optimum işletme büyüklüğü
Tortum - İspir	Sebzecilik, meyvecilik	6
Erzincan	Sulu tarım	6,9
Hınıs, Narman, Şenkaya	Hububat, hayvancılık	14,3
Erzurum	Hububat, hayvancılık	15,3
Ağrı, Eleşkirt	Hububat, kuru tarım	39,9

Aksöz, İ. Toprak ve Tarım Reformu ve Azami İşletme Büyüklüğü, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 1972.

Aras ise, benzer bir çalışmayı Ege Bölgesinde yaparak kültür türlerine göre aşağıdaki optimum işletme büyüklüklerini tesbit etmektedir:

Kültür Şekli	Optimum İşletme Büyüklüğü
Sebzecilik	0,9
Titin	4,9
İncir	6,6
Zeytin	5,2
Bağcılık	7,3
Pamuk	10,1
Polikültür ve hayvancılık	16,7

Kurbaş, S. tarafından alıntı. Le Problème de la Réform Agraire en Turquie. Sayfa 263. Montpellier, 1973.

- (22) Aksöz, İ. Toprak Reformu ve Türkiye'de Toprak Reformuna İhtiyaç. Sayfa: 10 Atatürk Üniv. Yayınları: 17, Baylan Matbaası-1973. Ankara.



**KAYNAKÇA**

1. Aksöz, İ. Toprak Reformu ve Türkiye'de Toprak Reformuna İhtiyaç. Atatürk Üniv. Yayınları: 17. Baylan Matbaası. Ankara, 1973
2. Badouin Robert. Agriculture et Acession au Développement. .Pedone. Paris, 1967
3. Badouin Robert. Economie Rurale. Librairie Armand Colin. Collection U. Paris, 1971
4. Développement par la Science et la Technique. Volume III. L'Agriculture . Paris, 1964
5. Fromont P. Economie Rurale. Génin. Paris, 1957
6. Kırbaş S. Le Probleme de la Réforme Agraire en Turquie. Un. de Montpellier I. Fac. de Droit et des Sciences Economiques. Tez Montpellier, 1973
7. Lasserre G. La Coopération. Presses Universitaires de France. Paris, 1967
8. Milhau J., Montagne R. Economie Rurale. Theims. Paris, 1968
9. Mülayim Z.G. Tarımsal Kooperatifçilik. Zir.Fak.Yayınları: 302, Ankara, 1967